
KÖNYVISMERTETÉS

Irk Ferenc: Kétkedő kriminológia.

Bíbor Kiadó, Miskolc, 2012

Napjainkra egyre nagyobb érdeklődés kíséri a büntető igazságszolgáltatás működését. Nap nap után egyre érdekesebb, egyre meghökkentőbb és egyre borzasztóbb történetekről hallhatunk. Közel érezzük magunkhoz a bűncselekményt, eszünkbe jut, hogy velünk is megtörténhet hasonló. Találkozunk a félelem érzésével. A média pedig erősítheti ezt a hatást, hiszen az ő közvetítése révén szinte percről percre nyomon követhetjük egy adott bűncselekmény felderítését, mindent megtudhatunk az áldozatról, láthatjuk, a rendőrség hogyan próbálja meg elfogni az elkövetőt. Az elkövető elfogása után betekintést kaphatunk a büntetőeljárás menetébe, a televízió előtt ülve tanúi lehetünk az elkövető elítélésének is, sőt mára akár büntetése végrehajtásának is. Mindezek a lehetőségek azonban nemcsak szemlélődésre adnak lehetőséget, hanem arra is, hogy véleményt formáljunk, akár egyedül, vagy másokkal együtt. Arra is lehetőségünk van, hogy véleményünknek hangot adjunk, egyetértve a látottakkal, vagy épp kritizálva. Mindez természetes és szükséges velejárója a nyilvánosságnak és a demokratikus közéletnek, a kérdés csupán az, hogyan tudjuk az elhangzottakat hasznosítani.

A közvélemény egyetértése és „megelégedése” ugyanis fontos eleme az igazságszolgáltatási rendszernek, hiszen utóbbinak éppen a társadalom védelme a feladata. Olyan igazságszolgáltatási rendszerre van szükség, amely képes levezetni a bűncselekmények okozta társadalmi feszültséget és képes megoldást is találni a bűncselekmények által felvetett problémákra. Egy kimerült társadalmi konszenzus megléte esetén ez a rendszer alkalmas lehet ennek a kettős szerepnek a betöltésére. Mára azonban úgy tűnik, hogy ez a konszenzus nincs meg, vagy legalábbis már nem ad kellő támpontot számunkra. A közelmúlt eseményei kapcsán láthatóvá vált, hogy a társadalom, a „közvélemény” (és a politika) véleménye olykor markánsan eltér az igazságszolgáltatási szervezetrendszer (különösen a bíróság) álláspontjától. Úgy tűnik, a két „oldal” más szempontokat figyelembe véve hozza meg „ítéleteit” bizonyos történetekről. Ez pedig kemény vitákat vált ki a szereplők között, ami egyben zavart is okozhat az igazságszolgáltatás működésében. De mi lehet ennek az oka? Talán mára már nem egyértelmű, hogy egy bűnöst hogyan és miért kell megbüntetni?

Irk Ferenc jogtudományi doktor könyve éppen erre a problémára próbál meg átfogó módon rávilágítani. Arra tudniillik, hogy a büntetőjog nem feltét-

lenül alkalmas a bűnözéssel összefüggő összes kérdés megoldására. A bűnözés léte ugyanis a tetten kívül rámutat számos más, általunk korábban akár nem is ismert társadalmi vagy éppen globális problémára. Ezek azonban adott esetben sokkal komplexebbek annál, mint azt gondolnánk. A szerző szerint a nemzetközi gazdasági összefonódások mai mértéke, a migráció, az ivóvízhiány kérdése jelzi számunkra, hogy a világ képe napjainkra mennyire átalakult. Világunk összetettebb és bonyolultabb annál, mint amelyet korábban ismertünk. Éppen ezért lehetséges, hogy az igazságszolgáltatás, a büntetőjog mai formájában már nem képes betölteni a feladatát. Ennek a zavarnak a kiküszöböléséhez pedig azt az utat ajánlja, hogy próbáljuk meg feltárni és megismerni azokat az olykor globális méretű jelenségeket, amelyek jelentős befolyással vannak társadalmunkra. Ha így teszünk, lehetővé válik az általunk létrehozott rendszereknek –így a büntetőjog rendszerének is – a körülményekhez való megfelelő hozzáigazítása és a rendszerben meglévő zavarok kiküszöbölése.

Ennek jegyében a mű szerkezetileg öt nagy részre oszlik. Az első részben Irk Ferenc megadja azoknak a fogalmaknak (globalizáció, rizikó) a jelentését és tartalmát, amelyekre az elemzése épül. A másodikban megrajzolja jelenkorunk társadalmi fejlődésének vázlatát, különös tekintettel a második világháború után elkezdődő korszakra, amelyben mind a nyugat-európai, mind pedig a magyar társadalomban lejátszódó legfontosabb folyamatokról is szó esik. A harmadik nagy fejezetben az embernek az értékekhez, a morálhoz, a joghoz, valamint a kultúrához való viszonyát elemzi. A negyedik rész a szabályozás és a deviancia kérdéskörét járja körül, míg az ötödik, zárófejezet az eddigi vizsgálódások eredményeire támaszkodva próbálja megadni a felvetett kérdésekre adandó válaszokat.

Fogalmak

A globalizáció Irk szerint elsősorban gazdasági oldaláról ragadható meg: célja a profitmaximalizálás, amelynek érdekében költségsökkentést, hatékonyságnövelést és rugalmasságot igényel és kínál a vállalatoknak. Ezek az igények pedig legkönnyebben akkor valósulhatnak meg, ha a termelés államok felett vagy olykor rajtuk kívül valósul meg. A tőke ilyenén allokációja képes lehet arra, hogy egész régiók sorsára gyakoroljon hatást, aminek következtében a globalizáció már nemcsak gazdasági fogalmat jelöl, hanem sokkal inkább társadalomelméleti fogalmat, amely új minőséget képvisel a gazdaság-

ban, a politikában és kultúrában. A globalizáció folyamata főként a második világháború után gyorsult fel, amikor az újjáépítés folyamányaként nemcsak a gazdasági, hanem a társadalmi szféra is átalakult. Ez legfőképpen annak tulajdonítható, hogy a fejlett világban munkaerőhiány lépett fel, amit elsősorban a vendégmunkások bejövételével igyekeztek pótolni. Az ő megjelenésük idővel hatással volt a foglalkoztatás szerkezetére, egyben felvetette az új (vagy más) és a régi kulturális attitűdök egymáshoz való viszonyának újragondolását. Ez a folyamat napjainkig sem zárult le, és a konfliktusoktól sem mentes. Központi problémává vált az asszimiláció, az integráció, a munkanélküliség, valamint a kisebbségi jogok érvényesülésének kérdése, amelyekre ma sincs igazán jó válasz. Mindemellett egyre inkább nő a szakadék az úgynevezett nyugati társadalmak és a világ fennmaradó részén élők között: mind a vagyon, mind az érvényesülési lehetőségek körét tekintve. A javak döntő többségét a világ lakosságának csupán kisebb hányada birtokolja vagy érheti el. A javak egyenlőtlen elosztása miatt kialakuló konfliktusok okozzák a szerző szerint egy új, a társadalmakat megosztó, az embercsoportokat elválasztó olyan gondolkodásmódot, amely lehetőséget teremt a demagógok felépésére és mondanójuk befogadására.

Az előbbiekre figyelemmel bontja ki a kockázat, a rizikó fogalmát, ezeket Irk Ferenc egymás szinonimájaként használja. A történelmi tapasztalatok alapján láthatjuk, hogy a kockázat elsősorban a jövőben elérni kívánt céllal kapcsolatos váratlan, negatív eseményekhez kapcsolódik. Mindezek ellenére az ember nem tudott volna kiemelkedni a többi élőlény közül, ha nem vállal kockázatot. Az emberiség fejlődése során koronként más-más módon értékelte ezt a kockázatot, míg napjainkra eljutott odáig, hogy belássa: a rossz kockázat vállalása leggyakrabban emberi hibára vezethető vissza. Ezek a kockázatok egyre kiszámíthatatlanabbak, és a hozzájuk kapcsolódó következmények is beláthatatlanok. Ily módon jött létre az ötvenes évektől a rizikótársadalom, vagyis annak lehetősége, hogy a különböző jellegű és súlyú kockázatok mintegy búvópatakként felszínre törjenek. Ezzel kapcsolatban a veszély leginkább abban rejlik, hogy a mai társadalmak nem a megfelelő módon kezelik a változásokat, hanem inkább csak a tűzoltásra koncentrálnak. Ez a módszer azonban láthatóan nem alkalmas a problémák hosszú távú rendezésére, ezért olyan új biztonsági koncepciót kell kidolgozni, amelynek alkalmasnak kell lennie a globális szintű kockázatok (mint például a terrorizmus, szervezett bűnözés, az infrastrukturális rendszerek tönkretétele) kezelésére.

Társadalmi-gazdasági változások

Az előzőekben megismert rizikótársadalom és annak minden velejárója a gyakorlatban alkalmazkodásra kényszeríti az embereket. Ez a kényszer azonban máshogyan jelenik meg Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban, mint a volt szocialista országokban, így Magyarországon is. Amíg a Nyugat képes volt a gyors konszolidációra és modernizációra, addig a keleti blokk országaiiban a korábban már meglévő társadalmi problémák mellett újak alakultak ki. Nyugaton lehetővé vált egy új értékrend, konfliktusoktól ugyan nem mentes, de alapvetően békés kialakulása, amely segítette az új körülményekhez való alkalmazkodást. Keleten megmaradtak a feudális attitűdök, és ezek gyors eltűnését nem segítette a hirtelen elnyert szabadság, amelynek a teljes megélésére a Kelet nem igazán volt felkészülve. Ez a bizonytalan helyzet értékváltsághoz vezetett, amelyben megkérdőjeleződik bármely értékrend időtállósága. Emiatt tisztázatlanok a társadalmi alá- és fölérendeltségi viszonyok, a tettért való felelősség vállalása kivételes, és egyre inkább az élet- és egészségromboló életmód válik általánossá. Az értékeknek ez a válsága természetesen társadalmi csoportonként más és más módon jelenik meg, különösen Magyarországon, ahol a kommunista diktatúra elnyomása alatt a túlélés vált az egyik legfontosabb céllá. Ez a túlélés pedig a rendszer által alkotott szabályok kikérelésében, a joghézagok kihasználásában nyilvánult meg.

Mindemellett világszerte – más és más okból ugyan, de – központi fogalomná vált az érdek, amely képes negligálni a morális szempontokat. A szerző is elismeri, hogy a gazdasági és a politikai érdekek ütközése természetesen nem új keletű jelenség, ám harcuk talán soha nem volt ennyire kiélezett. Az egyetlen igazságra való törekvés gyakorlata az, ami leginkább megakadályozza a konszenzusos megoldások létrejöttét, így emiatt is különösen nehéznek tűnik egy nemzetközi szintű büntetőjogi kodifikáció megvalósulása, hiszen a bűn és erény fogalmában valószínűleg nem sikerül megegyezésre jutni. Ennek azért van különös jelentősége, mert a problémák (kockázatok) kezelése nem valószínűleg megparancsszóra, és nem segíti az elvárások interiorizálását, a morálba való beépülését. Csak kiérlelt és hosszú távú megoldási programok lehetnek e téren sikeresek. A rövid távú érdekek elérése ugyanis csak felerősíti a gyorsan változó történelmi, társadalmi változások okozta félelmet és szorongást. Így alakulhat ki a morális pánik, azaz valamely jelenség veszélyesnek vagy veszélyesebbnek való minősítése miatt a társadalomban vagy annak egyes csoportjaiban kialakuló fenyegetettség érzet. Ahol a morális pánik erősebben jelentkezik, ott kisebb a kooperációra va-

ló készség, ezzel együtt nagyobb a konfrontáció valószínűsége. Irk emiatt arra figyelmeztet, hogy a társadalmi problémák leegyszerűsítő interpretálása és felületi kezelése helyett a távlatokban gondolkodó kezelési módszerekre kell áttérni, ebben nagy szerepet kell kapnia az önkorlátozásnak.

Érték–morál–kultúra–jog

Ebben a fejezetben a szerző kiindulópontja, hogy az érték, a morál, a kultúra és a jog kérdése csak mesterségesen választható el egymástól. Bármilyen világnézetről legyen is szó, annak mindenképpen része lesz az érték és ezek rangsora. Irk Ferenc kiemeli, hogy a moralitástól idegen jog csak meglehetősen alacsony hatásfokkal képes működni. A büntetőjog sem képes morális (erkölcsi) háttér nélkül megvalósítani céljait. A büntetőjogi normának ugyanis integráns része a morális parancs, az erkölcsi szabály, hiszen ezek fejezik ki a társadalom értékrendjét. Ezt a normák mögött meghúzódó értékrendet tükrözi az alkotmány és az alkotmányos rendszer.

A változó világ okozta próbatételek miatt azonban különösen nehéz létrehozni és működtetni ezt az alkotmányos rendszert. Hazánkra tekintve kiemelendő, hogy a szovjet blokk felbomlása és a rendszerváltás okozta értékrend-változáshoz az emberek láthatóan csak lassabban tudnak alkalmazkodni. Az átalakulás mint lehetőség és mint kényszer igen rövid idő alatt képes volt tömegek egzisztenciáját (hátrányosan) megváltoztatni. Ebben a bizonytalan helyzetben pedig értelemszerűen nagyobb a jelentősége a létbiztonság megteremtésének, mint a szabadság minél teljesebb megélésének. Az anyagiak megelőzik a morális szempontokat, ami értékválsághoz vezet. Ezt a problémát csak elmélyíti a lakosság rossz, hiányos vagy félrevezető tájékoztatása az őt érintő eseményekről. Szilárd fogódzó nélkül téves következtetésekre jut, nem lesz képes megfontoltan mérlegelni és véleményt formálni a hallottakról. Ez pedig segíti a demagógok sikerének esélyeit. A szerző szerint szükséges az, hogy az informálás ne csupán egyszerű tájékoztatás legyen, hanem – jó értelemben vett – intenzív tudatformálás is egyben.

Ez a tudatformálás azonban nem lehetséges az erkölcs, a kultúra és a jog kapcsolatának feltárása nélkül. Értéktételeinket ugyanis nagymértékben befolyásolják a (vallás)erkölcsi és kulturális hagyományaink. Az egyén ugyanis alapvetően a számára domináns környezet elvárásai szerint igyekszik dönteni, míg a konfliktusok kiinduló forrása az adott viselkedés eltérő kulturális megítélése. Éppen ezért érdemes a megváltozott környezethez való alkalmazkodás

során figyelembe venni a konfliktusok kezelésére vonatkozó múltbeli tapasztalatokat. Ezt erősíti az is, hogy bár napjainkra a morális és a jogi bűn nem azonos fogalmak, mégsem választhatók el egymástól. Csak az a büntetőjog lehet hatékony, amely épít a morális alapokra. Ennek kapcsán megegyezésre van szükség a hatalom és a társadalom jóról és rosszról való gondolkodásában, ez azonban Irk szerint hazánkban nem mindig valósul meg, és éppen ez az egyik legfőbb oka annak, hogy a jelenlegi büntetőrendszer nem alkalmas a társadalmi funkciója betöltésére. A valós körülmények figyelmen kívül hagyása vagy éppen a lakosság igényeinek való (nem önzetlen) megfelelés következtében – aggasztó módon – egyre szigorúbb büntetőrendszer alakul ki.

Ez azonban korántsem erősíti a jogkövetés természetessé válását, sőt napjainkra egyre gyakrabban alakul ki konfliktus amiatt, mert a hatalom és a társadalom különböző módon ítél meg bizonyos magatartásokat, ami azt is előidézheti, hogy éppen a jogkerülő magatartás lesz az általános viselkedésmód. Ezért van szükség arra, hogy feltárjuk a valós társadalmi folyamatokat és azok hátterét. Mindezen tudás mellé azonban morális tartásra is szükség van ahhoz, hogy a rövid távú érdekek (olykor erőszakos) érvényesítése helyett kialakíthassuk a társadalom harmonikus működésének kereteit. A kriminálpolitika feladata éppen az, hogy rávilágítson: a társadalomra veszélyes magatartások jelentős részét a büntetőjog eszköztárának más jogterületek eszközeivel való kiegészítésével lehet csak kezelni.

Szabályozás és deviancia

Egy tett deviáns vagy nem deviáns voltát a kulturális háttér által meghatározott értékrend dönti el. Ezért igaz az a kriminológiai megközelítés, hogy a büntetkei entitás alapja etikai normasértés. A tett morális véték, az értéket védő norma megsértése. A normasértés mértéke és értékelése mutatja meg azt, hogy egy tett mennyire veszélyes a társadalomra. Csakhogy mára jól kivehetően eltér a hatalomnak és a társadalomnak a bűnnel kapcsolatos ítélete, olyannyira, hogy az is kérdésessé vált, kié igazából a bűn, a deviancia feletti kontroll lehetősége.

Ebben a helyzetben nem csoda, ha a büntetőjog egyre nehezebben tud megfelelni az új próbatételeknek. A kodifikáció során nem veszik figyelembe a valós folyamatokat, nem vesznek tudomást az értékválságról. A téves jogalkotás sértheti az alkotmányos kereteket, a represszív kriminálpolitika nem vesz tudomást arról, hogy a büntetőjog-alkalmazásnak is vannak korlátai. A

KÖNYVISMERTETÉS

büntetőjog feladata továbbra is a társadalomra veszélyes cselekmények elleni hatékony fellépés, de a szerző arra figyelmeztet, hogy ezt nem lehet a jogbiztonság rovására megtenni. A tetтарыnyosság klasszikus követelményének úgy kell megfelelni, hogy a biztonság ne helyeződjön a szabadság fölé.

A Magyarországon az utóbbi évtizedekben lejátszódó folyamatok alapján megállapítható, hogy növekszik a lakosság érzékenysége a káros jelenségek iránt, miközben alacsony a hosszú távon jelentkező kockázatokkal való törődési hajlandóság. Azzal, hogy a média kiemel bizonyos bűncselekményeket, torz kép alakul ki a társadalomban, hiszen csak generálja a punitivitásra való hajlamot. Ez az önkényesség az oka a mélyebb összefüggések és okok feletti elsiklásnak, erősítve ezzel a hatalom és a társadalom között már meglévő konfliktusokat. Az így kialakult helyzetet nehéz visszaállítani az egyensúlyi állapotba, és kérdéses, hogy mi lesz ennek a folyamatnak a végkimenetele. Főleg annak tükrében, hogy a modernitásba átforduló társadalmi berendezkedésekben a morál szabályozó szerepét egyre inkább az érdek veszi át. Az erőszakos érdekérvényesítés e módja kihat a büntetőjogra is: a társadalomra veszélyes cselekmények pusztá kriminalizálása nem lesz sikeres, hiszen az elkövetők nagy része igenis racionális döntést hoz a tett elkövetéséről. Morális, tehát interiorizált, szilárd erkölcsi tartás nélküli, pusztán költség-haszon elemzésen alapuló döntést fog hozni. Önmagában a kényszer nem alkalmas a visszatartásra. Erre hazánkban kiváló példa az adófizetési kötelezettség elkerülésének gyakorlata. Az ilyen és ehhez hasonló attitűdök megléte pedig felveti annak kérdését, hogy mekkora a társadalmi és állami rend elfogadottságának és legitimitásának mértéke. Vagyis fennáll a veszélye annak, hogy a jog- (és norma-) követő magatartás válik elfogadottá, alapjaiban veszélyeztetve a társadalmi kohéziót.

Mindezekre figyelemmel egyre inkább csökken az állam büntetőjogi beavatkozása lehetőségének és célszerűségének köre. Erre figyelemmel kétféle jövőkép (szcenárió) vázolható. Az első esetben a bölcs (!) állam, alkalmazkodva a valósághoz, erőteljes dekriminalizálásba kezd, a fennmaradó szabályok esetében azonban erőteljesebben és következetesebben lép fel. A második esetben meggyengülésük ellenére az állam ragaszkodik az erkölcsi alapokon nyugvó értékek következetes védelméhez, ám ezzel valójában szembehelyezkedik a társadalom többségével. Utóbbi esetben azonban csak alacsony határfokkal lehet képes működni, ezért valójában nem megoldja a problémákat, hanem elmélyíti őket.

E dilemma feloldásakor figyelemmel kell lenni arra, hogy a büntetőjog mint eszköz valóban csak ultima ratio lehet, és az új kihívásokra csak az ál-

lam, a gazdaság és a közösségek egymásra gyakorolt hatásának megértésével lehet érdemi választ adni, hiszen a bűnözés társadalmi produktum. A szakértői munka és az érdekek nyilvános ütköztetése időigényes ugyan, de mindenképpen elemi feltétele a sikernek. Egyértelmű, valóban kikényszeríthető, következetes, morálisan meghatározott büntetőjogra van szükség, amely képes megfelelő szinten tartani a lakosság biztonságérzetét, egyben lehetővé teszi a normasértő számára az újrakezdést.

Elvárások és lehetőségek

Irk szerint az előzőekből jól láthatóvá vált, hogy a csupán felületes megoldások alkalmazása esetén biztosan kudarcban lesz részünk. Be kell látnunk: globális problémákat nem lehet a kriminálpolitika eszköztárával megoldani. Először a lét és a tudat konfliktusait lenne szükséges rendbe tenni ahhoz, hogy a társadalmakat veszélyeztető konfliktusokat minden társadalmi szereplő egységesen elítélhesse, megteremtve ezzel egy hatékony kriminálpolitika alapjait. A globalizáció árnyoldalait, a rizikótársadalom kockázatait ugyanis még befolyásolni sem lehet a büntetőjog eszközeivel, különösen azért nem, mert az államok mára elveszítették a globális kockázatok feletti ellenőrzési képességüket. Éppen ezért újra kell gondolnunk a posztmodern korszak devianciapreferencia elveinek sorrendjét: a gazdasági bűnözést vagy más összetett, a társadalomra veszélyes cselekményeket büntetőjogi büntetéssel nem lehet felszámolni. Rögzíteni kell a megengedett és a nem megengedett tettek határait, és minél inkább csökkenteni kell a kettő közötti „szürke” zóna méretét. A rizikótársadalom szükségleteihez akkor igazodhat a devianciák kezelése, ha a társadalomra veszélyesség megítélésének mindegyik szintjén azonos a fontossági rangsor. Képesnek kell lennünk kezelni azt, hogy a globális folyamatok és hálózatok széttrörik a jogról, igazságosságról, közösségről és biztonságról kialakított képünket. Ehhez pedig akár adott esetben axiómaként kezelt tételek (mint például a kábítószerrel kapcsolatos szabályozás) újrarendelése is szükséges lehet.

Összegzés

Sikerült-e a könyvnek válaszolnia a bevezetőben feltett kérdésekre? Úgy vélem, hogy igen. A mű arra próbál meg figyelmeztetni bennünket, hogy az ösz-

KÖNYVISMERTETÉS

szefüggések megtalálása és ismerete nélkül nem adhatunk szakszerű választ az élénk kerülő problémákra. Ez a gondolat pedig nem csak egy kriminológusnak lehet megfontolásra érdemes. A művet ezen túl különösen azért ajánlom jó szívvel elolvasásra, mert ilyen alapossggal és részletességgel magyar nyelven ritkán jelenik meg ennyire hasznos tanulmány.

Készítette: Buza Gábor Attila